

УДК 101.1: 316

УТОПІЯ І КАЗКА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Оксана Петрушенко

*Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького,
вул. Пекарська, 69, Львів, 79010, Україна, postmaster@meduniv.lviv.ua*

Розглянуто зв'язок утопії і казки як специфічних феноменів суспільної свідомості, які близькі між собою, проте мають низку відмінностей. Виділено такі спільні риси утопії і казки, як дистанційованість від дійсності, описовий характер, емоційний вплив, натяки на обставини реального життя, зв'язок з обрядами і ритуалами. Відмінності між утопією та казкою, на думку автора, полягають у відсутності в утопії усталених мовних формул, елементів чарівності, особистісного (індивідуалістичного) аспекту.

Ключові слова: утопія, казка, суспільна свідомість, чарівність, формування особистості.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. демонструють підвищення інтересу громадської думки Європи та Північної Америки до таких утворень суспільної свідомості, як утопія та казка. Якщо на початку ХХ ст. утопією цікавилися поодинокі дослідники (наприклад, М.Бердяєв, Е.Блох), то друга половина століття знаменується як суттєвим зростанням кількості антиутопій, так і коментуючої та дослідницької літератури, присвяченої явищам утопічної свідомості та формам переведення реальності у фантастичні утворення думки (Г.Сабат, Т.Запорожець, Т.Артем'єва, Н.Хренов, тощо). Відбувається й активне повернення до авторської казки – штучно створеної, професійно викладеної, з текстом і підтекстом, яку читають люди різного віку, і, залежно від свого життєвого досвіду, можуть вичитати звідти досить різні речі. В добу модерну працю Г.-Х. Андерсена і Е.Т.А. Гофмана продовжують О. Уальд, Р. Кіплінг, А. Сент-Екзюпері. Сьогодні до творців популярних казок відносимо Д.Р.Р. Толкіна, Дж. К. Ролінг, авторів багатьох мультфільмів та мультисеріалів.

Слід згадати також про численні наукові дослідження казки, які почалися ще за часів доби романтизму (приблизно з кінця ХVІІІ століття). Дослідники збирали та записували народні казки, розшукували старі записи та народних казкарів, видавали збірки казок та коментарів до них, обробляли та систематизували зібраний матеріал (брати Грім, Афанасьєв). На основі аналізу цього матеріалу було здійснено певні теоретичні дослідження, вивчався зв'язок казки з міфом, з історичними реаліями життя, запропоновано декілька класифікацій казок.

Наведені факти, на наш погляд, свідчать не лише про притаманну людині потребу модифікувати дійсність у бажаному для себе напрямі, а й про існування деякого фундаментального вектору роботи людської свідомості, яка не зупиняється на сприйнятті емпірично наданого, а у різні способи намагається виходити за його межі. Таку спрямованість людської свідомості навряд чи можна сприймати як лише додаткову та другорядну, тому порівняльний аналіз утопії та казки може пролити додаткове світло на природу людської розумності та на загальні особливості свідомого ставлення людини до дійсності. Окрім того, казки та утопічні образи неодмінно супроводжують стани масової свідомості – особливо за часів соціальних змін та нестабільності. Тому звернення до аналізу зазначених форм суспільної думки має й соціальне та культурне значення.

Мета даної статті – з'ясування спільних рис та якісних відмінностей між такими утвореннями суспільної свідомості, як утопія та казка. За низкою своїх характеристик утопія і казка близькі між собою, проте й суттєво відрізняються одна від одної. В сучасній науковій літературі серйозний порівняльний аналіз казки та утопії не проводиться, що призводить до плутанини при аналізі того чи іншого конкретного твору у визначенні його змістової сутності, часом – до невірного, синонімічного трактування цих понять.

На нашу думку, в процесі вивчення зв'язку казки та утопії потрібно звертатися передусім до таких різновидів казки, як чарівна та побутова. Ці види казки обрано як матеріал для дослідження з таких міркувань: чарівна казка часто містить описи подорожей до незвичайних місць із незвичними життєвими реаліями, що зближує її з утопією. Побутова казка звертає увагу на належні або неналежні поведінку, спосіб мовлення, спілкування; якщо утопію розглядати як втілені в образи та в певний предметний ряд уявлення про належне, то повинні визнати, що побутова казка має дещо спільне з утопією.

Особливо важливою для дослідження є можливість розмежувати казку та утопію при аналізі народної утопії, яка за способом викладу та збереження належить до усної народної творчості; як і казка, може мати віршовану або прозову форму, проте до казок її зарахувати було б помилкою.

У розмовній мові на рівні буденної свідомості казку часто трактують як щось таке, чого насправді не існує (тобто її протиставляють дійсності). Але ж і утопію протиставляють дійсності. Вона теж має справу з такими реаліями, які відсутні у нашому житті. Тому на побутовому рівні висловлювання “Це утопія!” і “Все це казки!” фігурують як синоніми. Отож, можемо зауважити, що спільна характеристика утопії і казки – їхня *дистанційованість* від дійсності, від реального плину життя. І для утопії, і для казки ця дистанційованість може бути пов'язана з часовим виміром (що на самому початку казки часто фіксується формулою “Жили собі, були собі...”, або – з просторовим (тут вживають словесні формули на зразок “За горами, за долами...”).

Така дистанційованість від дійсності робить проблемною реальність того, що описується у казці та в утопії. Можливо, те, про що йдеться, існує або існувало насправді, а, можливо, й ні. Тому можна стверджувати, що і утопія, і казка, крім такої спільної риси, як дистанційованість, мають ще одну – обидві переносять нас у сферу *віри*. У правильність та у можливість реалізації утопічного проекту ми або віримо, або ні [7, с. 19]. У казкове оповідання ми теж можемо вірити (особливо у дитинстві або коли йдеться про побутову казку). Отже, віра/недовіра є тим фактором, що характеризує відношення як до утопії, так і до казки.

Ще однією спільною рисою цих двох утворень свідомості є їхній *описовий характер*. У казках ми натрапляємо на детальні описи зовнішності людей, одягу, чарівних речей, дивних тварин, дерев тощо. Утопія пропонує нам різноманітні конкретні характеристики міст, будинків, людей, одягу, способів переміщення, які спостерігаємо в описуваних суспільствах. Правда, такі описи дещо відрізняються. Казка, особливо народна, має певні словесні формули цих описів, які переходять з одного тексту в інший. Словесні формули виглядають або як каскад повторюваних словосполучень – “карі очі”, “чорні брови”, “кінь вороний”, “зброя золота”, або як загальноживані штампи – принцеса прекрасна, принц хоробрий і благородний. Утопія не має традиційно заданих варіантів описів. Тут опис залежить від культурного контексту, і якщо трапляються повтори, то вони привертають увагу дослідників, можуть стати предметом спеціального аналізу або культурологічного вивчення. Проте інтерес до деталей, до побутових дрібниць, до способів діяльності притаманний і казці, й утопії.

Логічно припустити, що любов до деталей повинна мати в утопії та в казці певну спільну основу. На нашу думку, такою основою можна вважати прагнення тих, хто звертається до читача/слухача з відповідною розповіддю, вразити, привернути увагу до оповідання, “зачепити за живе”. Казка й утопія мають своєрідне завдання – *викликати певні почуття та емоції* в того, хто сприймає пропонований текст, спровокувати небайдуже ставлення до змісту твору. Передбачається, що читача/слухача можна і треба захопити, привабити, налякати, викликати відразу, породити мрії. Ця специфічна характеристика стає особливо очевидною, якщо порівнювати казку та утопію зі суто науковим текстом. Наукова література принципово намагається бути позбавленою такого впливу на читача, бути об’єктивною та нейтральною щодо людської суб’єктивності. А казка та утопія розраховані саме на те, щоб збудити уяву людини, викликати певні переживання.

Чому ж можливі такі переживання з приводу пропонованих текстів? Що тут може змусити людину ввійти у певний емоційний стан та певний емотивний контакт з автором або оповідачем? Річ у тому, що незвичайні й хвилюючі події, які змальовують казка та утопія, переповідаються не просто для розваги, а містять у собі *натяк на обставини реального життя*, які достатньо важливі для того, щоб людина могла над ними поміркувати і прийняти власне рішення, зробити свій

висновок, виробити власну позицію з певного, на перший погляд, досить абстрактного, проте важливого для особистості питання: як правильно вчинити в певній ситуації, чи можлива справедливість у стосунках між людьми, як повинен чинити мудрий король або мудрий правитель, або мудрий батько? І казка, і позитивна утопія, і антиутопія розповідають про те, що може видатися нісенітницею з погляду здорового глузду, однак нісенітниця містить певні натяки, певну інформацію для роздумів.

Здатність знайти відповіді на важливі життєві питання пов'язана не лише із процесом становлення неповторної особистості, а й з процесом соціалізації, тобто затвердженням людиною певних норм, правил, звичаїв, принципів, що існують у суспільстві. Для ефективної соціалізації у багатьох суспільствах використовували і використовують *обряди та ритуали*. Спеціальна література, присвячена вивченню казки, неодноразово зазначає, що казка тісно пов'язана з ритуалом, є профанованим ритуалом (тобто ритуалом, який зведено до профанного, несакрального) [5, с. 22–26; 6, с. 152–154]. Так, В. Пропп зазначає, що в казці ритуал може бути описаний із певними змінами (в обряді у шкіру тварини зашивали померлих, у казці героя зашивають живим для здійснення певного чаклування); а може бути змінений на протилежну дію (у багатьох народів у давнину хворих і немічних ритуально вбивали, і якби хтось цього не зробив, він би вчинив неправильно; у казці герой, що залишив живим старого чоловіка, стає героєм і дістає винагороду). В утопіях теж присутні різноманітні описи ритуалів, і вони так само далекі від сакрального. За ритуалами автори утопій спостерігають збоку, з певної дистанції. В утопіях описують державні свята, обряди прославлення держави та правителя. В антиутопії ритуали показані як засіб одурманення народу [7, с. 38]. Проте в історії утопії спостерігаємо не лише хід від обряду до відстороненого опису його, а й зворотний хід – від профанованого опису ритуалу – до намагання його деталізувати і запровадити у тих випадках, коли були спроби реалізації утопій.

На нашу думку, на цьому схожість казки та утопії закінчується. Казка має цілу низку додаткових характеристик, які в утопії відсутні, тому ототожнювати утопію і казку неможливо.

Вже було згадано про те, що в казках фігурують усталені мовні формули, повторювані образи (хитра лисиця, сильний ведмідь), і навіть повторювані персонажі (молодший син у сім'ї, якому спочатку не щастить, а потім він одружується з принцесою і одержує півкоролівства). Утопія вільна від таких штампів, вона ближча до роману та повісті за різноманітністю персонажів, подій, описуваних міст тощо. Правда, народна утопія є ближчою до казки в порівнянні з авторською за деякими образами (будинок із пряників, молочні ріки), проте в утопії вони відіграють допоміжну роль і більше подібні до рихтувань, а не до елементів самої конструкції.

Інша відмінність між казкою і утопією полягає в тому, що, хоча обидві вони пропонують нам взірці буття у деяких інших, незвичайних вимірах, утопія все ж таки залишає нас у більш-менш звичних життєвих реаліях, тоді як казка, особливо чарівна, вводить нас у принципове іншобуття. Щоб потрапити в казковий світ, у багатьох казках необхідно здійснити щось таке, що межує зі смертю та помиранням – спуститися в колодязь, зайти далеко вглиб печери, перейти вогняну ріку. Деякі народні утопії теж пропонують специфічний шлях, що дає змогу потрапити в специфічну країну. Наприклад, у народній поемі “Країна Кокейн” тим, хто хоче потрапити до цієї країни, пропонують сім років просидіти по шию в гної [3, с. 267–268]. Проте така вимога більше подібна до насмішки над заможними людьми, лордами, які цього робити однозначно не будуть, та на своєрідне випробування-посвяту, а не на перехід в іншобуття.

Іншою рисою казки, на відміну від утопії, є наявність компоненту *чарівності*, який в утопії абсолютно відсутній. Деякі утопії, особливо, антиутопії, що межують із науковою фантастикою, можуть бути фантастичними, але не чарівними. Різниця між першим і другим у загальних рисах полягає в тому, що фантастичними можемо назвати певні явища та процеси, які не збігаються з відомою нам емпіричною дійсністю. Саме таких явищ або процесів у реальному житті ми не бачили, не зустрічали, проте, виходячи з наших знань про закони астрономії, фізики, хімії, біології та інших наук, ми можемо припустити, що щось таке може існувати за певних обставин (особливі храми у важкодоступних горах, велетенські тварини на планетах із малим тяжінням, специфічна цивілізація на віддаленому острові). На відміну від цього, чарівне або чудесне пов'язане з чарами або чудом, коли причина і наслідок діють не за законами природи або суспільного життя, а всупереч їм, однак можуть бути досить жорстко пов'язані між собою відповідно до певних втаємничених зв'язків. Цей зв'язок, зазвичай, зафіксований у таємному знанні й може набувати форми правила (якщо з'їсти яблуко з одного дерева – у людини виростуть роги, якщо з іншого – ці роги відпадуть; ніяким законам біології такий стан речей не відповідає).

Таких чудес у казках маємо багато – чарівні речі, які шкодять або допомагають головним героям; звірі та птахи, які говорять; джини, які живуть у пляшках. Навіть у побутових казках трапляються чудеса, наприклад, коли король зупиняє свою карету біля поля, де працює селянин, і йде питати про щось цього селянина. Жодна історична хроніка такої події на фіксує, і ця подія не відповідає закономірностям історичних відносин і процесів.

Утопії ж пропонують нам описи життєвих ситуацій, які не передбачають чуда (а лише високорозвинуті технології), і за цією характеристикою суттєво відрізняються від казки. Саме відсутність принципових чудес дає змогу дискутувати про можливість або неможливість реалізації утопічних проєктів. Намагатися втілити у життя чудо – досить безглузде заняття (хіба якщо чудо тлумачать як результат духовного подвигу в межах тієї чи тієї релігії; але тоді вже

йдеться про здійснення не стільки чуда, скільки духовного подвигу). А от намагатися втілити в життя розумні закони чи добру систему освіти, описані в певному утопічному проекті, цілком можливо або принаймні припустимо.

І, напевно, найважливішою відмінністю казки від утопії є її особистісний, а, можливо, й індивідуалістичний характер. Все, що відбувається у казці, пов'язане з діями головного героя або героїв, і подальше розгортання подій залежить саме від вчинку, від вибору головної дійової особи. Інколи пропонуються порівняльні характеристики вчинків різних персонажів (ледача дочка та працююча падчерка; дії старшого, середнього та молодшого синів). Результатом такого вчинку-вибору стає певна винагорода (одруження з королівською дочкою і півкоролівства на додачу) або покарання (дорогоцінні камені виявляються крижинками і розтікаються водою). На користь індивідуалістичного трактування казки говорить також те, що у спеціальних дослідженнях, присвячених казці, висловлюють думку про те, що чарівна казка починається від обряду посвяти або ініціації [5, с. 352–354]. Обряд ініціації проходила кожна людина, що досягла певного віку, чим і пояснюється концентрація казки довкола особи та особистісних дій.

На відміну від казки, утопія цікавиться життям спільноти, певного суспільства, й окремі особи в тексті утопії відіграють допоміжну роль – це або постать того, хто побував у незвичайній країні й розповідає про неї, або недовірливий слухач, який сумнівається у правдивості оповідання і ставить прискіпливі та схибні запитання. Очевидно, що на ситуацію у самій описуваній країні ці особи не впливають і нічого в чужій державі від їхніх дій та реплік не змінюється.

Інколи в утопіях описують деяких представників утопічного суспільства – правителів, учених, осіб, які супроводжували мандрівників. Проте тут вони виступають як люди, що репрезентують спільноту, є своєрідним виразом її спільно-суспільних рис, і їх не розглядають насамперед як яскраві та неповторні особистості.

Деякою мірою особистісний аспект присутній в антиутопії, бо, фактично, вона будується на протистоянні індивіда та соціальної системи. Однак і тут дії окремої людини не мають вирішального впливу на ситуацію у спільноті. Особистість може у своєму протистоянні з суспільством або загинути фізично (Р. Бредбері), або бути знищеною морально (“1984” Дж. Оруела), або звільнитися від системи, вислизнувши поза її межі (“Ми” Є. Замятіна), але система залишається стабільною і незмінною, дії індивіда на ситуацію в цілому не впливають. Індивідуальний вибір в антиутопії можливий і присутній (хоча й небажаний із погляду системи), але його трактують як непотрібний, зайвий у стабільній і розумно організованій структурі соціального світу (на відміну від казкового). Єдиною винагородою для особи за її вчинок можна вважати очікувану можливість вийти за межі описаного соціуму, хоча й невідомо, що саме там знаходиться (можливо, ще гірші реалії життя).

Аналізуючи індивідуальні завдання, що постають перед героєм казки, та його індивідуальні дії і вчинки, дослідники казки відзначають її зв'язок із міфом. Вірогідно, цей зв'язок зумовлює таку рису казки, як амбівалентність. Цю рису теж можна розглядати як фактор відмінності між утопією та казкою.

Амбівалентність казкової ситуації проявляється у тому, що певна зустріч, подія, висловлювання можуть мати два боки, протилежні за значенням або за моральною оцінкою. Наприклад, зустріч з якоюсь людиною або твариною, що потребує допомоги, з одного боку, затримує героя казки у його подорожі, а, з іншого, надалі забезпечує підтримку та сприяння з боку того, кому допоміг герой казки. Тобто ситуацію зустрічі можна оцінювати і як хорошу, і як погану. Персонаж зі страшною зовнішністю може виявитися добрим або мудрим тощо. Амбівалентність казки фіксує неоднозначність ставлення людини до навколишнього світу. Крім того, у чарівній казці амбівалентність наголошує, що повсякденне довкілля не є єдиним можливим світом; таке довкілля має багато точок, де стикається з тамтешнім світом, зі світом небуття, іншобуття.

Оскільки утопія пов'язана з традицією раціоналізму та з прагненням продемонструвати втілення ідеалу в реальний світ на рівні повсякденності, вона несумісна з амбівалентністю. Ідеал або визнається ідеалом, або ні. Розумний правитель або існує, або не існує. З іншого боку, буденна свідомість та формальна логіка, що їй відповідає, у сфері висловлювань, суджень, умовиводів завжди прагнуть до однозначності. Амбівалентність тут сприймається як недосконалість, недостатньо мотивоване, обгрунтоване та продумане твердження.

Деяким утопіям притаманний елемент мовної гри, що межує з амбівалентністю. Так, в "Утопії" Т. Мора згадано ріку Анідр, що перекладають із грецької як "безводна" (маємо опозицію ріка – не ріка) [2, с. 373]; місто має назву Амаурот, що перекладають із грецької як "туманний" і викликає асоціації з туманним Лондоном, проте прямо це місто не називають Лондоном (опозиція Лондон – не Лондон) [2, с. 372]. Однак на суть справи, на зміст твору, на характеристики описуваної спільноти ці елементи амбівалентності не розповсюджуються. В утопічних творах така неоднозначність не доводиться до перевертання ситуації в цілому на протилежну.

Елементи мовної гри та амбівалентності притаманні більшою мірою не позитивній утопії, а антиутопії, в якій описують події у країнах, де життя облаштоване мудро та справедливо, в результаті чого люди живуть щасливо. Проте в процесі читання твору ми розуміємо, що люди в означених умовах не можуть жити щасливо, а отже, не йдеться ні про мудрість, ні про справедливість. Однак ці елементи амбівалентності важко порівнювати з казкою, яка ціла ґрунтується на цьому прийомі.

Така однозначність утопії наближає її до інших, більш пізніх літературних жанрів, таких, як філософський трактат, роман, повість, оповідання, памфлет (серед них на першому місці стоїть роман) [7, с. 15].

Слід зауважити, що оскільки більш-менш масштабного розвитку і розповсюдження утопія набуває пізніше від казки, то, з одного боку, природно, що вона, спираючись на традицію казки, дещо запозичає від казки та має з нею деякі спільні риси, про які вже йшлося. З іншого боку, утопія робить певні кроки по шляху рефлексивного ставлення і до дійсності, і до утворень свідомості. Тому вона позбавлена безпосередності та легкості казки, ближча до певного абстрагування на основі розмірковування.

Простеживши спільні та відмінні риси казки та утопії, можна зробити певні висновки. Утопія і казка мають низку спільних рис, що дає змогу інколи вживати ці поняття як синоніми. Проте між утопією та казкою спостерігаємо значну кількість суттєвих відмінностей, що вказують на близькість утопії до більш пізніх літературних форм, зокрема до роману. Саме ці відмінності зумовлюють специфічність як казки, так і утопії, дають змогу розмежувати їх, а також створюють можливість для дослідження утопії як специфічного утворення свідомості.

-
1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М.: Худож. лит., 1975
  2. Мор Т. Утопия. – М.: Наука, 1978.
  3. Мортон А.Л. Английская Утопия. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1956.
  4. Оруэлл Дж. “1984” и эссе разных лет. – М.; Прогресс, 1989.
  5. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986.
  6. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987.
  7. Сабат Г. У лабіринтах утопії й антиутопії. – Дрогобич: Коло, 2002.

UTOPIA AND FAIRY TALE: COMPARATIVE ANALYSIS

Oksana Petrushenko

*L'viv Danylo Halits'ky National Medical University,
Pekars'ka Str., 69, L'viv, 79010, Ukraine, postmaster@meduniv.lviv.ua*

Connection between utopia and fairy tale as special phenomena of social consciousness which have common features but still differ from each other are considered. Next common features of utopia and fairy tale are distinguished: utopia doesn't have stable language formulas, elements of magic, individualistic aspect.

Key words: utopia, fairy tale, social consciousness, magical character, formation of the Self.

Стаття надійшла до редколегії 10.12.2007

Прийнята до друку 28.01.2008